

‘Positivisme’ blijkt niet alleen vandaag, maar bleek ook tijdens de negentiende eeuw een term die vele ladingen dekte, een begrip waarachter vele controversen schuilgingen. Een receptiegeschiedenis van het positivisme – zoals ik deze voor België en Nederland heb nagestreefd – is daarom een enigszins hachelijke onderneming. De complexiteit die eigen is aan de receptie van een tekstueel corpus, wordt als het ware vermenigvuldigd met de inherente meervormigheid van het corpus zelf. Over de strekking van het werk van Auguste Comte (1898-1857) – de legendarische ‘grondlegger’ van het positivisme – of de inhoud en reikwijdte van het begrip ‘positivisme’ heeft immers nooit consensus bestaan. De vraag naar de ‘juiste’ receptie van het positivisme in België en Nederland wordt hierdoor irrelevant, en maakt plaats voor een onderzoek naar de vorm en betekenis van de negentiende-eeuwse omgang met het positivisme. Een dergelijke onderneming heeft onvermijdelijk een gecompliceerd karakter – wie sprak er immers op welk moment over welk positivisme? – maar impliceert tegelijkertijd een veelzijdig onderzoek.

Vanuit deze enigszins ‘anarchistische’ interesse in alle wijzen waarop het positivisme ter sprake kwam, heb ik in de loop van het onderzoek naar een strakker kader gestreefd, wat impliceerde dat een aantal onderzoeksniveaus en onderzoeksdomeinen vaster vorm kregen. Zo kunnen grosso modo drie onderzoeksniveaus worden onderscheiden, parallel aan de verschillende betekenissen die het positivisme tijdens de negentiende eeuw bleek toebedeeld te krijgen. In de eerste plaats is er het niveau van het georganiseerde, overwegend Franse en Engelse positivisme. Leven en werk van Comte staan hierbij centraal. Het overgrote deel van de intellectuele productie van deze positivisten was immers gericht op de verspreiding van Comtes volledige gedachtegoed, door middel van min of meer trouwe interpretaties van zijn werk. Het onderzoek op dit niveau richt zich dan ook op de eventuele vertakkingen van dit georganiseerde positivisme in België en Nederland, op individuele contacten met deze buitenlandse positivisten, en, meer algemeen, op de bekendheid met en de culturele beeldvorming over dit orthodoxe positivisme. Publicaties en archieven van deze buitenlandse positivistische netwerken vormden het aangegeven vertrekpunt voor dit niveau van het onderzoek.

Een tweede, moeilijker af te grenzen niveau heeft betrekking op de discussies die het positivisme als een intellectuele stroming thematiseerden. Hoewel dit ‘integrale’ of ‘intellectuele’ positivisme met uiteenlopende combinaties van denkers werd verbonden, en dus ook grote variaties kende in zijn

inhoudelijke definiëring, kan zijn historische specificiteit toch vanuit een aantal kenmerken worden geduid. Centraal in het gethematiseerde positivisme van overwegend Franse makelij stond het geloof in de mogelijkheid en de noodzaak de verschillende kedomeneën elk afzonderlijk naar het model van de natuurwetenschappen vorm te geven en op die manier tot een synthetische wetenschappelijke kennis van de werkelijkheid als geheel te komen. Deze geïntegreerde kennis zou de basis vormen voor een nieuw, op de wetenschappen gebaseerd en op de mensheid gericht moreel bewustzijn. Deze houding ging ten slotte gepaard met het geloof dat de vooruitgang in de wetenschappen zich rechtstreeks kan en dient te weerspiegelen in een vorm van sociale vooruitgang. Samenvattend zou dit integrale positivisme kunnen worden gedefinieerd als een aan Comte refererend, op de wetenschappen gericht moreel geïnspireerd verlangen naar maatschappelijke dienstbaarheid, een houding die omwille van haar imperialistische epistemologische uitgangspunten onvermijdelijk met traditionele vormen van theologie en wijsbegeerte in conflict kwam.

Voor al dit laatste domein, de wijsbegeerte, vormde ook in België en Nederland een belangrijk terrein voor een werkelijk inhoudelijke confrontatie met het positivisme. Een ander voor de hand liggend kerndomein dat werd onderzocht, is het veld van de sociale wetenschappen en meer bepaald dat van de sociologie. Deze nieuwe, nog uit te bouwen discipline vormde voor velen de positivistische wetenschap bij uitstek. Debatten over doel en methode van humane wetenschappen als de politieke economie en de geschiedenis werden nu ook gekleurd door de voor- en tegenstand die de sociologie opriep. De meest voor de hand liggende intellectuele milieus die hierbij werden onderzocht, zijn de universiteiten. Niet alleen ontpopten zij zich tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw sterker dan voorheen als centra van wetenschapsbeoefening, hoogleraren uit het veld van de humane wetenschappen waren bovendien vaak in het culturele en politieke leven betrokken. Hierdoor werden ook onderzoekspistes geopend in de richting van, onder meer, de vrijdenkersbeweging en de vrijmetselarij.

Naast het niveau van het georganiseerde positivisme en dat van het integrale positivisme als een intellectueel systeem en aanzet tot wereldbeeld, kan nog een derde onderzoeksniveau worden onderscheiden, dat van de positivistische vulgaat. Dit niveau heeft betrekking op debatten die het positivisme niet inhoudelijk thematiseerden, maar het wel inriepen als wapen of als benaming voor wat als de tijdgeest werd ervaren. Algemene discussies over nieuwe wetenschappelijke disciplines, over de verhouding tussen wetenschap en geloof, of over verleden en toekomst van de godsdienst gaven aanleiding tot dergelijke verwijzingen naar het positivisme. Het positivisme gold hier vaak als een synoniem voor materialisme, atheïsme of een vorm van exclusieve wetenschapsverering.

Met betrekking tot het ge vulgariseerde positivisme richtte mijn onderzoek

zich – anders dan op het vorige niveau – minder op de concrete inhoud van deze debatten dan op de wijze waarop het positivisme werd ingeroepen en eventueel gespecificeerd door zowel voor- als tegenstanders. Het ontstaan van de criminologie als een aparte wetenschap is een voorbeeld van een dergelijk domein waar het positivisme de inzet van talloze debatten heette te zijn, zonder dat er echter sprake was van rechtstreekse ontleningen aan het integrale positivisme. Omdat de criminologie een sterk maatschappij-betrokken en ideologisch geladen discipline was, bleken de raakvlakken en parallellen met het positivisme toch groot. Op een vergelijkbare manier werden de sterk retorische toe-eigeningen en afwijzingen van het positivisme in een aantal maatschappelijk gerichte programmatische teksten bestudeerd, en dit zowel binnen een academische als binnen een ruimer culturele en politieke context.

Uit mijn onderzoek bleek dat de Belgische en Nederlandse omgang met het positivisme parallele scharniermomenten kende. Het positivisme werd op het einde van de jaren 1840 in beide landen geïntroduceerd als een politiek denkkader waarin de wil tot het ‘beëindigen’ van de troebelen en idealen van 1848 centraal stond. In België werd dit politiek positivisme zowel te radicaal als niet radicaal genoeg bevonden om een vruchtbare bodem in de democratische beweging te vinden. Bleek dit project prematuur maar niet zonder beloften voor de toekomst, in Nederland had het weinig politiek potentieel. De Nederlandse cultuurlieden hadden het positivisme echter tegelijkertijd geïntroduceerd als een uitdaging aan het adres van de door de theologie gedomineerde academische wijsbegeerte, een uitdaging waar een filosoof als C.W. Opzoomer maar ook de eerste vrijdenkers gretig op gingen. Zo ontwikkelde het positivisme zich in Nederland al vroeg tot een empiristische houding met, in de ogen van sommigen, een morele en humanistische meerwaarde tegenover het materialisme, in de schaduw waarvan het als wereldbeschouwing hoe dan ook bleef staan.

Rond 1865 intensiverde de discussie over het positivisme zich in beide landen. Conform het patroon van de eerste propaganda en receptie, gebeurde dit in Nederland voornamelijk in een theologische en wijsgerige context, in België in politieke zin. Met name in Belgische intellectueel-socialistische middens was het wetenschappelijk gezag van het positivisme bijzonder groot, juist omdat het een garantie bood tot distantiëring van de utopieën die met 1848 werden geassocieerd. Riep de luidruchtige politieke introductie van het positivisme rond 1865 in België een defensieve wijsgerige reactie vanwege liberalen en katholieken in het leven, in Nederland werd de liberale ervaringswijsbegeerte nu explicieter dan voorheen in het licht van het positivisme geplaatst. Een deel van het Nederlandse wijsgerige debat over het positivisme speelde zich trouwens af tegen de achtergrond van de veel intensere discussie in academische theologische kringen, waar het positivisme in 1866 expliciet was geïntroduceerd. Het positivisme zette moderne theologen aan tot een

wetenschappelijke, geseculariseerde benadering van hun discipline maar stimuleerde een aantal onder hen ook een scherpere scheiding te trekken tussen intellectuele wereldbeschouwing en ethische levensbeschouwing. Deze dubbele en enigszins paradoxale werking van het positivisme liep parallel met het telkens weerkerende maar zelden geëxpliciteerde onderscheid tussen het vage, ge vulgariseerde positivisme en de meer integrale of zelfs comtiaanse interpretatie ervan.

Na 1880 bleek dit onderscheid nog alomtegenwoordiger, maar daarom ook nog moeilijker aan te wijzen dan voorheen. In Nederland liep de door het positivisme uitgelokte wijsgerige en theologische discussie op haar einde, waardoor het positivisme nog slechts op een gefragmenteerde en weinig geëxpliciteerde wijze als wetenschapsideaal en (nog minder) als wereldbeschouwing aan de orde kwam. Een op de biologische evolutie geënt maatschappijbeeld vormde de rode draad van discussies in disciplines als de criminologie, de economie en de sociologie. Hoewel elementen uit het positivisme voor een verzachting van deze naturalistische logica konden zorgen, werd er veeleer voor geopteerd het naturalistische wereldbeeld in een monistische en dus metafysische synthese te integreren.

In België vond integendeel een proces van canonisering plaats. Het orthodox-positivistische initiatief om in het centrum van Parijs, recht voor de Sorbonne, een standbeeld van Comte te plaatsen, kon op ruime financiële steun vanwege de Belgische intellectuele vrijzinnigheid rekenen. De inhuldigingsplechtigheid, in 1902, werd voorgezeten door de Belg Hector Denis, gewezen rector van de Brusselse universiteit. Dit proces van canonisering ging echter gepaard met een grotere zichtbaarheid van een ge vulgariseerde en naturalistische vorm van positivisme, al bleef het integrale positivisme voor moraliserende en socialiserende nuances zorgen en een opvoedkundig project als dat van de Brusselse Université Nouvelle schragen. Waar het debat over het positivisme tijdens de vorige decennia 'oude' liberalen en katholieken tegenover radicalen had geplaatst, bleek met name een niet-naturalistische, positivistische sociologie nu ook aantrekkingskracht uit te oefenen op katholieken. Meer algemeen werd tijdens deze periode duidelijk dat zowel het naturalistische als het sociaal-wijsgerige of antropocentrische positivisme aanknopingspunten bood voor progressief, maar ook minder progressief gedachtegoed.

Het comtiaanse positivisme was nooit erg populair geworden in Nederland. Op kentheoretisch terrein had het weinig voorgesteld, en om de kentheorie was het de Nederlandse wijsbegeerte juist te doen geweest. Dat de sociale, religieuze en morele dimensies van het positivisme, die eigenlijk juist zijn negentiende-eeuwse specificiteit hadden uitgemaakt, op een minder coherente wijze dan in België werden gethematiseerd, had vanzelfsprekend nog andere oorzaken. De grote intellectuele gerichtheid op Duitsland – het land van materialisme, maar niet van positivisme – en in mindere mate Engeland, tegen-

over een haast exclusieve Belgische gerichtheid op het Franse intellectuele leven, was hier de meest zichtbare van. Het was een tegenstelling die samenging met de meer algemene tegenstelling tussen een 'protestantse' cultuur en een door het katholicisme getekende cultuur die werd gekenmerkt door een hevige botsing tussen kerk en moderniteit. De nood aan vrijzinnig radicalisme was veel minder groot in Nederland, waar de verhouding tussen de meerderheidskerk en het liberalisme zo veel minder antithetisch was en de liberalen, anders dan in België, de verhouding tussen kerk en staat veel minder als conflictueus percipieerden. De zeer uiteenlopende rol van de vrijmetselarij in beide landen illustreerde dit verschil. De vroegere ontwikkeling van politiek radicalisme en socialisme in het meer geïndustrialiseerde België voegde hier nog het hare aan toe.

Door dit alles ontwikkelde zich in België een intense en gepolitiseerde omgang met het positivisme die het katholicisme, dat krachtig en relatief modern was, tot het formuleren van een coherent antwoord aanzette. De Nederlandse katholieke wereld was in vergelijking met de Belgische relatief monolithisch en gesloten, waardoor zij zich nauwelijks tot een confrontatie met het positivisme gedwongen zag. Daartegenover tekende het Nederlandse protestantisme zich als een flexibel intellectueel universum af, met als resultaat een opvallende openheid voor een inhoudelijk-religieus debat met het positivisme, maar ook een grotere gehechtheid aan het religieuze kader. De minder grote polarisering van het Nederlandse intellectuele leven creëerde ruimte voor de bloei van een relatief technische wijsbegeerte en voor een opvallend rustige discussie over het wijsgerig positivisme. Openheid ten aanzien van het positivisme was er dus aan beide zijden, maar zij situeerde zich ten dele op andere domeinen en werd vooral door een verschillende intensiteit gekenmerkt.

Het besef in de eeuw van de wetenschap te leven, met ongekende mogelijkheden, maar tevens ongrijpbare gevolgen waaraan op een gegeven punt een halt moest worden toegevoerd, doordrong immers het zelfverstaan van haast elke negentiende-eeuwse intellectueel. De positiebepaling tegenover de wetenschap werd zo een onvermijdelijk element in de afbakening van het domein van de intellectueel. Het positivisme, dat een genuanceerde omgang met deze problematiek voorstond, speelde een centrale rol in de wijze waarop men zich tot deze vraag verhield, of, met andere woorden, in de vorming van de negentiende-eeuwse intellectuele cultuur.

Vanzelfsprekend gaat het hierbij niet over intellectuelen in de moderne, laat-negentiende-eeuwse betekenis van het woord, als een sociale groep die zichzelf een bijzondere taak of roeping toedichtte vanuit een bij voorkeur non-conformistische buitenstaanderspositie. Voor de daaraan voorafgaande periode kan het woord slechts worden gebruikt om die academici, journalisten, letterkundigen en politieke activisten mee aan te duiden die een wereldbe-

schouwing uitdroegen en zich hierbij als generalisten opstelden. De taak waarvoor deze intellectuelen zich stelden, was vaak veeleer moraliserend dan kritisch. Toch lijkt het erop dat juist het positivisme een rol speelde in de evolutie van de 'pre-moderne' naar de 'moderne' intellectueel. Het positivisme bood de mogelijkheid een moralistische houding te integreren in een meer kritische intellectuele cultuur die ook de wetenschap tot een politieke categorie maakte.

Het ideologisch beladen karakter van het positivisme had trouwens de hele Belgische en Nederlandse geschiedenis van het positivisme gekenmerkt. Wanneer Friedrich Nietzsche in 1889 Comte omschreef als een schrandere jezuïet die de Fransen naar Rome had willen leiden via de omweg van de wetenschap, typeerde hij in zekere zin het negentiende-eeuwse positivisme in zijn geheel. De wetenschap vormde voor het positivisme immers geen doel, maar een - weliswaar essentiële - weg waarlangs een groots en, in Nietzsches ogen, conservatief maatschappelijk, moreel en zelfs religieus project kon worden waargemaakt. Het doel dat het integrale positivisme zich op wijsgerig, wereldbeschouwelijk en maatschappelijk terrein voor ogen stelde, gaf onvermijdelijk de indruk weifelend te zijn. Het positivisme wilde empiristisch noch rationalistisch, godsdienstig noch atheïstisch, revolutionair noch anti-revolutionair zijn. Het positivistische gedachtegoed was schatplichtig aan Romantiek en Verlichting, het was tegelijkertijd modern en anti-modern. Het droeg de beoefening van een gesecculariseerde wetenschap in zijn vaandel, maar schrok tegelijkertijd terug voor de onttoering die daaruit zou volgen. De religie van de mensheid en de positivistische moraal waarmee Comte, aldus Nietzsche, het christendom had '*überchristlich*', illustreerden deze hang naar buiten-wetenschappelijke zingeving. Het anti-metafysische wetenschapsmodel dat het positivisme voorstond, kon niet anders dan een grotere professionalisering en specialisering van de wetenschap tot gevolg hebben. Het moreel, didactisch en sociaal totaalproject waarbinnen de positivistische wetenschapsvisie werd gekaderd, vormde een poging om juist deze evoluties tegen te houden. Het positivisme streed als het ware tegen datgene wat het zelf induceerde, met grote ambiguïteit tot gevolg.

De waaier aan interpretatiemogelijkheden die met deze ambiguïteit samenging, verklaart waarom het onmogelijk is om over 'echte' en 'minder echte' of valse positivisten te spreken; slechts meer en minder integrale vormen van positivisme kunnen worden onderscheiden. Deze ambiguïteit vormde de kracht, maar ook de tragedie van het negentiende-eeuwse positivisme. De integrale interpretatie kon hoe langer hoe minder standhouden tegen de veel meer rechtlijnige empiristische, sciëntistische of wetenschappelijke variant. Na de Eerste Wereldoorlog zouden de integrale ambities van het positivisme definitief wegdeemsteren. Het logisch positivisme was vanzelfsprekend maatschappelijk ingebed, maar toonde zich in de eerste plaats bekommerd om het formuleren van een bijzonder technische kentheorie.

Dezelfde veelzijdigheid die het integrale positivisme tot de terugtocht dwong, had er echter tegelijk voor gezorgd dat deze stroming een brede en duurzame invloed kon uitoefenen op het negentiende-eeuwse cultuurleven. Juist omdat zij zoveel schijnbaar onverzoenbare aspiraties trachtte te combineren, konden velen zich erin herkennen of toch minstens een deel ervan voor zich toe-eigenen. Het positivisme bleek zelfs verzoenbaar met gevoeligheden die gewoonlijk met de Romantiek of het fin de siècle worden geassocieerd. Het geloof in de wetenschap was voor veel positivisten immers tegelijk een geloof in het herstel van een samenleving die door de moderniteit in gevaar werd gebracht. De positivistische dromen van een betere wereld laafden zich dan ook vaak aan een geïdealiseerd beeld van het verleden. Het antropocentrische en relativistische wetenschapsideaal van het positivisme plaatste bovendien kanttekeningen bij de mogelijkheid van een objectieve, niet-subjectsgebonden kennis van de wereld.

De tragiek van het integrale positivistische project leek daarmee een noodzakelijke voorwaarde voor de canonisering van het positivisme als een cruciaal element van de negentiende-eeuwse intellectuele cultuur. Juist deze onontkoombaarheid verklaart hoe het positivisme een dermate grote rol kon spelen in de negentiende-eeuwse zelfdefiniëring van de intellectueel *avant la lettre* als een man – maar eventueel ook een vrouw – die op strikt wetenschappelijke wijze meewerkt aan de vormgeving van een meer intellectuele, meer morele en meer sociale wereld.

Kaat Wils